

car presenta, pp. 319-334, un important *addendum*, publicat anteriorment a *Studia Philologica Valentina*, 13, n.s. 10, 2011, pp. 45-67, que posa al dia les novetats posteriors al 1999, any de la primera edició, i ens dóna una mostra palesa del treball infatigable de Josep Corell per dotar el País Valencià d'un instrument complet que permetés la recerca històrica i arqueològica del període romà mitjançant les inscripcions.

Conseqüentment respecte del volum del 1999, els índexs han estat modificats amb les noves incorporacions i resultats, encara

que les novetats no han implicat, com bé s'indica en la introducció dels *addenda*, la necessitat d'una modificació de les conclusions que continuen mantenint llur validesa.

El record del professor i amic Josep Corell resta així, en completar-se aquest *corpus*, encara més indeleble als ulls de la ciència i, en culminar-se la versió definitiva de la seva obra, aquest fet ens dóna peu per a retre-li de nou un homenatge ben merescut des d'aquestes pàgines.

Marc Mayer i Olivé

Carlo MOLLE, *Le fonti letterarie antiche su Aquinum e le epigrafi delle raccolte comunali di Aquino* (Ager Aquinas. Storia e archeologia nella media valle dell'antico Liris V), Aquino, Museo della Città, 2011, 160 pp.

El llibre, com ja indica el títol, es divideix en dues parts complementàries que estudiem respectivament les fonts literàries clàssiques fins a l'ocupació longobarda, és a dir de la segona guerra púnica fins l'època de Gregori el Gran, i les 46 inscripcions romanes conservades a les col·leccions municipals d'Aquino, a les quals s'afegeix en un apèndix la interessant inscripció conservada a la Chiesa di S. Tommaso (*CIL X*, 5450) amb una decoració singular en el fris que decora la seva part superior i que l'autor proposa datar entre la segona meitat del segle I a.C. i la primera del segle I d.C., i que en tot cas sembla pertànyer a època augústia. Cal segurament relacionar aquesta inscripció amb la núm. 4 (*AE* 1984, 108) i, probablement, també amb la núm. 38 (*AE* 2007, 339).

El tractament de les fonts literàries és acurat i C. Molle ha preferit fer-ne una sinopsi explicativa i un comentari sense recórrer a la traducció, en un intent de deixar segurament al lector interessat un marge d'interpretació. Notem, però, la importància dels testimonis de Ciceró, especialment la seva *Correspondència*, per a la història

d'*Aquinum*, que completen l'habitual presència de la ciutat en els autors corogràfics, i la dels *Diàlegs* de Gregori el Gran.

Pel que fa a l'epigrafia, el conjunt resulta força variat i comprèn algunes peces importants que mereixeran, segur, nous aprofundiments; tal és el cas de les inscripcions núms. 2 (*AE* 1996, 350) i 36 (*AE* 1991, 414).

La varietat paleogràfica és molt notable i cal destacar la important mostra d'escriptura d'època augústia i tardorepublicana. En aquest últim àmbit podem notar la núm. 46, malgrat la migradesa del text. Des del punt de vista del formulari, encara que és ben coneguda, cal esmentar la inscripció núm. 34 (*CIL X*, 5386 = *ILS* 7324), on és recollida la memòria dels *loca sepulturae cultorum Herculis Victoris in fundo Domitiano*, potser les sepultures dels membres d'un dels nombrosos *collegia tenuiorum* sota l'advocació d'una divinitat. Resulta, en canvi, encara un petit enigma el desenvolupament de les abreviatures presents en l'epígraf núm. 32 (*CIL X*, 5407).

Unes breus i sintètiques conclusions tanquen el volum, amb una excel·lent bibli-

ografia i els corresponents índexs epigràfic i analític.

Carlo Molle amb aquesta monografia fa una contribució notable al coneixement d'*Aquinum* i culmina un seguit de treballs

parcials anteriors sobre el mateix tema que ja preludiaven els bons resultats que ara tenim a les mans.

Marc Mayer i Olivé

Donato FASOLINI, *Le tribù romane della Hispania Tarraconensis. L'iscrizione tribale dei cittadini romani nelle testimonianze epigrafiche*, Milano, Vita e Pensiero, 2012, 666 pp., ISBN: 978-88-343-2040-2.

Sinal seguro de inclusão no mundo privilegiado dos cidadãos romanos e índice de pertença a determinada cidade, a adscrição a uma tribo constituía, por isso, até meados do século II da nossa era, elemento importante na identificação das pessoas no tempo dos Romanos.

Tivemos em *Imperium Romanum Tributim Descriptum*, da autoria de Carl Ludwig Grotefend (Hannover, 1863) e na obra homónima de J.W. Kubitschek (Leipzig, 1889), as primícias dessa pesquisa, que foi sendo paulatinamente actualizada ao longo dos tempos em relação a âmbitos geográficos específicos. No caso da Península Ibérica, a obra clássica é, ainda, a da responsabilidade de Rainer Wiegels, *Die Tribusinschriften des Römischen Hispanien — Ein Katalog* (Berlim 1985).

Coube agora a Donato Fasolini preparar, no âmbito do seu doutoramento, um estudo especificamente sobre uma das províncias da Hispânia: a *Hispania Tarraconensis*.

O autor começa por analisar, na introdução (p. 7-14), a problemática que o tema envolve, nomeadamente se houve, por parte dos imperadores, uma decisão consciente e uniforme na atribuição de uma tribo específica às cidades que fundaram; se a ideia, já adiantada por Kubitschek, de que, por exemplo, cidades com a tribo *Galeria* eram fundações de Augusto e as da tribo *Quirina* de Vespasiano. Inclina-se também para que esta afirmação não pode ter carácter

peremptório, porquanto há testemunhos de cidades fundadas pelos Júlios-Cláudios não adscritas à *Galeria* e, por isso, há que analisar o assunto caso a caso.

Também se debruça sobre os documentos epigráficos que atestam uma dupla tribo, concordando com a hipótese explicativa avançada por Giovanni Forni de que se trata de indivíduos naturais de um local diverso daquele em que foram exercer funções administrativas, o que terá implicado, por isso mesmo, a entrada na tribo da cidade onde iam ser magistrados. E, ainda que esse exemplo seja lusitano, evoca, na p. 12, *G. Blossius Saturninus, Neapolitanus Afer* e, por tal motivo, da tribo *Arnensis*, que — devido a ter vindo para *Pax Iulia* — aí recebeu a tribo *Galeria*. É uma inscrição que inclui em *Inscrições Romanas do Conventus Pacensis* (Coimbra 1984), sob o n.º 294, nem sequer me tendo suscitado qualquer dúvida a sua autenticidade, em que Forni (in *Gnomon* 59 1987 618-630), porém, não acredita, no que é seguido por Beltrán [*sic*] (sem referência bibliográfica especificada); a epígrafe (agora perdida) vem desenhada no álbum de Frei Manuel do Cenáculo, de cuja veracidade nunca se duvidou — e há provas para não se duvidar.

No final da introdução explicita-se, em nota, o esquema adoptado na estrutura da obra: apresenta-se na 1.ª parte, cidade a cidade, um quadro de síntese acerca das fontes e das inscrições com menção de tribo (p. 19-